

האסירים "ממלאי-התפקידים" באושוויץ

גדעון גרייף

באושוויץ, כבשאר המחנות, הפעילו הגרמנים בשיטתיות את כל סוגי האלימות כלפי אסיריהם. אכזריות בלא סייג הייתה אחד מעקרונות היסוד ומסימני ההיכר של מחנות הריכוז וההשמדה. מחנה אושוויץ הציב קני מידה חדשים לא רק בסוגי האלימות הרבים שבו, כי אם גם בממדיהם. היקף האלימות לא הוגבל מעולם, ורק דמיונם של הפושעים הציב לו גבולות. פרימו לוי כתב בעניין זה:

אנשי האס.אס. במחנות היו גסים וחסרי תבונה ולא דווקא שטנים חדי שכל. הם חונכו לאלימות: האלימות זרמה בעורקיהם, רגילה, מובנת מאליה. האלימות הזדקרה בפניהם, בתנועותיהם, בלשונם. להשפיל ולייסר את ה"אויב", זה היה תפקידם יום יום; הם לא עמדו ושקלו בדבר, לא היו להם מטרות עליונות. זו הייתה המטרה. . . לא זו בלבד שעל האויב למות – עליו למות מתוך ייסורים. . . לשון אחר: יש להשפיל את הקורבן טרם מותו, כדי להקל על כובד האשמה שחש ההורג. זהו הסבר שלא נעדר בו היגיון, אבל הוא זועק השמימה: זו התועלת היחידה שבאלימות מיותרת (השוקעים והניצולים, תל אביב, 1991, עמ' 94, 97)

האלימות באושוויץ יושמה באמצעות מגוון אמצעים, שכוונו לא רק כנגד הגוף והחיים הפיזיים, כי אם גם, ובמיוחד, נגד נשמת האסיר. ראשי המחנה השתדלו להרוס את האסירים לא רק פיזית אלא גם נפשית. כך ניסו לשלוט בדרך המהירה ביותר ב"אויבם" – הלוא הוא האסיר. מגוון שיטות האכזריות באושוויץ ובמחנות המשנה הרבים שלו נודע דרך אלפי העדויות וזיכרונות הניצולים, העומדים לרשותנו כיום. במאמר זה ברצוני להתרכז בתופעה אופיינית לאושוויץ, והיא "האלימות המוקנית". הכוונה היא לעוצמה שלא הופעלה במישרין בידי הפושעים הגרמנים, כי אם על ידי "ממלאי התפקידים", שהיו אסירים בעצמם.

מתוך שיקול דעת ומודעות מתוחכמת וערמומיות החליטו ראשי המחנה להקנות חלק ממערכת השיטור והשליטה על האסירים לידי קבוצה מצומצמת של אסירים, המקבלים לידיהם סמכויות בתחומים שונים, עד כדי יצירת "שלטון עצמי" של חברת האסירים במחנה. בכך – כפי שתיאר הסוציולוג וולפגנג סופסקי – מופחת עול הפיקוח על אנשי ה-אס.אס, בעוד שמקבלי התפקידים נוטלים לידם חלק מעבודת הטרור ומקבלים בתמורה פטור מהגזירות, ההתעללויות והעונשים. פרימו לוי הגדיר את מהות תופעת "בעלי התפקידים":

משטר לא-אנושי מפיץ את אי-אנושיותו ומרחיבה לכל הכיוונים; גם, ובמיוחד, כלפי מטה; למעט התנגדויות של בעלי אופי מחושל במיוחד, הוא משחית את קורבנותיו ואת יריביו כאחד. (שם, עמ' 87).

מיפקדת אושוויץ החלה בחלוקת תפקידים לאסירים בתחום הביטחון והמשמעת עוד משלב מוקדם בתולדות המחנה: תפקידים כגון "זקן המחנה" (Blockhelfer), "מפקח ראשי" (Rapportführer), "זקן הבלוק" (Lagerhelfer), "שירות חדרים" (Stubendienst), "קאפו" (Kapo), "לבלר הבלוק" (Blockschreiber) היו כולם בידי האסירים.

העיקרון של ביזור מקורות עוצמה – במיוחד בתחום הפיקוח והסדר – לידי האסירים עצמם מושתת על מציאות הידועה עוד מימי התנ"ך: "עבד כי ימלוך". העבד המקבל לידיו במפתיע כוח לשלוט על זולתו, קרוב לוודאי שידכא בשמחה את האחרים, כדי לפצות את עצמו בדרך המרבית. הקבוצה המתגבשת של בעלי התפקידים נעשית שלוחה של מקור הרוע, של הפושעים האמיתיים – ואלה מתערפלים ונמוגים לעיני האסיר המצוי, שאינו מסוגל להבדיל בינם לבין באי כוחם.

כאשר מדברים ניצולי אושוויץ על אכזריות זוועתית או למדים לתימהונו, שהאלימות אשר הופעלה על האסירים במחנה הונחתה עליהם על פי רוב מידיהם של אסירים אחרים, אשר לעתים הפליאו בהם את מכותיהם בברוטליות לא פחותה מזו של שולחיהם ומדריכיהם, הגרמנים. גורלו של האסיר הבודד נעשה בהדרגה נתון כולו לשרירות לבו של בעל התפקיד, האסיר. הוא המחליט על טיבם של חיי האסיר ועל המשכם: "לא איש ה-א.ס.א. כי אם האסיר אשר שדד מחבריו והרג אותם, הוא הסמל המזעזע של מחנה הריכוז, והעדויות החיה לכך, שהמנטליות של האלימות משחיתה ומקלקלת את מבצעה, גם אם הוא עצמו היה קורבן לאלימות", כתב בנדיקט קאוטסקי, ניצול אושוויץ.

בזיכרונם של ניצולים חרוטות עמוק דווקא דמויותיהם של אסירים בעלי תפקידים כנציגי הטרור, ההפחדה והאכזריות שאפיינו את היחס כלפיהם במחנות. מעשיהם האכזריים של בעלי התפקידים גרמו לעתים לאסיר הרגיל לסבול יותר מאשר סבלו מחמת האכזריות של הגרמנים עצמם, משום שמעשיהם של בעלי התפקידים היו מבוססים על חיקוי ואף הזדהות. כתב בעניין זה הרמן לנגביין, אסיר אושוויץ:

למרות שנאלצתי מאז להיות עד ראייה לכל כך הרבה אירועים, הריני נזכר אפילו כיום מתוך זעזוע, בראותי את הקאפו של המרפאה מכה בכל כוחו אסיר חולה ודורך עליו ללא כל מעצורים, לאחר שהלה התמוטט ונפל...אכזריותו זעזעה אותי יותר מאשר מראה אנשי הא.ס.א. המכים אסיר.

כבר בדוח שמסר לעולם לראשונה את האמת על אושוויץ, התייחסו שני מחבריו, נמלטי אושוויץ ב-1944, אלפרד וצלר ורודולף ורבה, לאסירים בעלי התפקידים: ה-ס"ס נותנת בידי נושאי הסרטים (=בעלי התפקידים שהלכו עם סרט צבעוני על זרועם) עוצמה בלתי מוגבלת. הכאתו של אסיר עד מוות לא נחשבה פשע בעיניהם: פשוט רושמים שמספר כך וכך מת. האופן או הצורה בה נפטר האדם – אינם נחשבים...

על עוצמת האכזריות החליט כל אחד מבעלי העוצמה בעצמו. "להרוג – כותב הרמן לנגביין – היה לגבי האיש במדי האס.אס, או לגבי זה שהסתפק בענידת סרט של בעל תפקיד, פרט חסר משקל, שלא כדאי לדבר עליו, כאשר בדיוק שרר מצב הרוח המתאים".

כיצד ניתן היה להשפיע על הנפש בצורה כזו, שהקורבן יהפוך לפושע אכזרי? אווירת הטרור במחנה, הפעלת האלימות הבלתי פוסקת, ההשפלה התמידית של האנשים, הניסיון למחוק את הכבוד האנושי, המתח התמידי והפחד השורר, כל אלה חיבלו ופגעו ברוחם ובאישיותם של האסירים. העולם של אושוויץ התנהל בצורה שונה מזו המוכרת לנו, והאסיר נמצא שם בעולם עוין, אכזרי ובלתי אנושי. כך מסבירה את התופעה ניצולת אושוויץ ז'ני שפריצר:

המחנה עושה את האדם רע ואגואיסטי, ומי שלא עזר לעצמו במרפקיו, שקע לבטח, אלא אם כן היה לו מזל גדול ועזרו לו בפרוטקציה.

אופיין וטווח ביצוען של אותן פעולות נקבעו כבר בתחילת קיומו של מחנה אושוויץ, כאשר הביאו למחנה 30 "פושעים מקצועיים" מזכסנהאוזן. אלה היו אנשים שנידונו לתקופות מאסר ממושכות בבתי כלא גרמניים בעוון פשעים חמורים כרצח או שוד מזויין. אסירים אלה, שעל גופם קועקעו מספרי האסירים 1-30, ושנזקק לחובתם עבר פלילי קשה, הפכו להיות האחראים על אוכלוסיית האסירים במחנה. מיפקדת המחנה סברה, שבאמצעות אסירים אלה יהיה ניתן להחדיר לאסירים את המשמעת הנוקשה והקפדנית ביותר: בדרך זו נקלעו האסירים לאימת טרור, איום האכזריות המתמיד שעל ראשם הפך אותם אנשים מפוחדים, בלא רצון עצמי, שהקרקע המתנוודדת תחת רגליהם נתונה לחלוטין בידי מיפקדת המחנה ואנשי האס.אס.

30 האסירים הראשונים באושוויץ, שנקראו "הירוקים", בגלל המשולש הירוק שנשא, קבעו את יסודותיו של שלטון המחנה הפנימי ואת אב הטיפוס של שיטת השליטה על אלפי אסירים בעזרת צוות קטן יחסית. כך קמה והתרחבה קבוצת האסירים בעלי התפקידים, שקיבלה מידי אנשי האס.אס נתח מסוים של העוצמה, ובמידה מסוימת נעשתה לממלאי מקומם. לפושע – איש האס.אס הגרמני – יש מעתה ממלא מקום, האסיר ממלא התפקיד. מפקד המחנה רודולף הס התייחס לתופעה זו בזיכרונותיו:

כבר תיארתי קודם לכן את גודל ההשפעה של העצירים בעלי התפקידים על חבריהם- למאסר. במחנה-הריכוז היא ניכרת במידה יתירה, ובהמון העצירים אשר לא ייספרו מרוב של אושוויץ-בירקנאו הפכה להיות גורם בעל חשיבות מכרעת. לכאורה הדעת נותנת כי שותפות הגורל והסבל תאחד את העצירים בברית שותפות אשר לא תופר, תלכדם ליכוד מוצק! – ואין הדבר כך... שרירות לבם ושפלותם של הסוהרים, ויהיו המרושעים ביותר, אין השפעתה הפסיכית על העצירים קשה ופוגעת כהתנהגות זו של חבריהם למעצר. העמידה מנגד, בחוסר אונים גמור, כאשר בעלי התפקידים מבין העצורים מתאנים לחבריהם-למעצר, היא השוברת את רוח העצירים...

ומדוע נוהגים הממונים ובעלי התפקידים כך בחבריהם למעצר ולסבל? משום שרוצים הם למצוא חן וחסד בעיני הסוהרים והמשגיחים הדומים להם ברוח, רוצים להוכיח להם כמה הם שוקדים על מלאכתם; ומשום שהם מצליחים, בדרך זאת, לזכות במיני יתרונות ולהיטיב את חייהם במעצר, אבל תמיד על חשבון חבריהם העצירים. (רודולף הס, *הקומנדנט מאושוויץ מעיד*, לוחמי הגטאות, 1964, עמ' 103-100).

התפתחותו של מערך בעלי התפקידים, נושאי המטלות השונות, הביאו לכך, שלאסיר הממוצע באושוויץ לא היה קשר ישיר עם אנשי האס.אס במחנה. קשר יומיומי היה לאסיר אך ורק עם בעלי התפקידים, אשר ביצעו את המעשים האכזריים בשליחות הפושעים הסמויים. האלימות במחנה מקבלת אפוא ייצוג חדש, מוקנה. רק לאסירים בעלי התפקידים הותר לדבר עם אנשי האס.אס ולקבל מהם הוראות, הנחיות ופקודות. בין בעלי תפקידים אלה, אשר במשך הזמן ראו עצמם כאליטה, היו אסירים יהודים ולא יהודים. על בעלי התפקידים היהודים כתב פרימו לוי:

הפרומיננטן היהודים הם תופעה אנושית מיוחדת ומעוררת עצב. הסבל שבמחנה, יגון דורות העבר עתיק היומין, המסורת והחינוך לעוונות כלפי הגויים, מתמזגים יחד כדי להפוך אותם כאן למפלצות שונאות אדם.

הם תוצר אופייני של מבנה המחנה הגרמני: תציעו לכמה אנשים, שהפכו לעבדים, עמדה, שטובת הנאה לצדה, נוחות כלשהי וסיכוי טוב לשרוד – בתמורה דירשו מהם לבגוד בחבריהם – ודאי יימצא מי שיסכים להצעתכם. ככל שיגדל כוח שלטונו כן יצרור יותר את אחיו ושנאתם אליו תגבר. כאשר נותנים לו לפקד על חבורת אומללים וזכות לנהוג בהם כרצונו לשבט או לחסד, הוא יהיה אכזרי ועריץ, משום שיבין שאם לא כן יחליפו אותו באחר "טוב" ממנו. (*הזהו אדם?*, תל אביב, 1988, עמ' 96)

כיצד ניתן להסביר, שאסירים יהודים התנהגו בצורה כה ברוטלית כלפי יהודים אחרים? אחת הסיבות להתנהגות זו היא הייאוש המוחלט של אנשים שעולמם חרב

עליהם. הם נקלעו למצב נפשי שמחק את הרגשות האנושיים הקיימים. בתוך זמן קצר נוצרה מטמורפוזת שהרחיקה את האדם מטבעו האמיתי.

הקווים המאפיינים של הגברים בעלי התפקידים זהים לאלה של הנשים בעלות התפקידים. כאן הייתה תת קבוצה מזוהה, בעלת סימני היכר מיוחדים, שעליה מדווחות בפרוטרוט ניצולות רבות של אושוויץ. הכוונה היא לנשים היהודיות מסלובקיה. "הסלובקיות" – למושג זה נלווה בעדויות טעם רע ושלילי. מדובר בכמה מאות של נערות יהודיות צעירות מסלובקיה, שהגיעו לאושוויץ באחד הטרנספורטים הראשונים ב-1942. בשל היותן "ותיקות" במחנה, החזיקו נשים אלה בידיהן את התפקידים הטובים ובעלי העוצמה הרבה ביותר. עם הזמן הפסידו רבות מאסירות אלה את רגישותן ותחושתן האנושית. עדי ראייה מתארים את אכזריותן של היהודיות מסלובקיה. אחת הניצולות, למשל, מדווחת ששמעה פעם את "זקנת הבלוק" שרה מייזלס אומרת: "אחרי שאיבדתי כאן כל כך הרבה מבני משפחתי אינני מכירה עוד את המלה חמלה". לפי עדויות הניצולות, מייזלס הכתה את האסירות אפילו אם לא נראתה באזור אחת האחראיות של האס.אס.

אסירים חדשים, שנתמנו לתפקיד כלשהו, כבר ירשו דפוסי פעולה קיימים, ויכלו לדעת היטב מה מצפות מהן רשויות המחנה: השלטת משמעת מוחלטת, בלא תנאי, על כל אסיר, ועליונות מוחלטת של אנשי האס.אס ועוזריהם. עצם קיומה של שכבת ממלאי התפקידים מאפשרת להנהלת המחנה להגיע ליעדיה בדרך הטובה והיעילה ביותר. בין השאר מאפשר הדבר צמצום ניכר במספר אנשי האס.אס, בלא לאבד את יכולת השליטה.

האם ציפו הגרמנים שבעלי התפקידים יפעילו אלימות כה רבה במילוי תפקידיהם? על פי העדויות, התמונה אינה ברורה. לפי עדויות שונות, אנשי האס.אס לא התעניינו במיוחד כיצד ממלאים האסירים בעלי התפקידים את תפקידם. השימוש באלימות גם לא הביא בהכרח לבעלי התפקידים יתרונות מצד הגרמנים. יתירה מזו; אסירים בעלי תפקידים, אשר התנהגו באנושיות ועזרו לחבריהם האסירים המשיכו למלא את תפקידם ללא הפרעה, כל עוד מילאו אחרי דרישות הגרמנים לגבי העניינים המרכזיים בסדר היום של המחנה: קיום המסדרים, עמידה בלוח הזמנים והוצאת פלוגות העבודה.

בחינת התנהגותם של בעלי התפקידים מאפשרת חלוקה לארבע קבוצות:
א. אסירים שהזדהו לחלוטין עם משעבדיהם, והפכו שותפים לעבירה באופן מלא. האס.אס השתמש ביצריהם הרעים, הסדיסטיים, בחמדנותם לעושר ובתאוות השליטה שלהם, ורכש לעצמו עוזרים נאמנים. קהות החושים שלהם חיסלה כל זיק של רחמנות ופינתה מקום להתנהגות אכזרית ללא רחם, עד לידי רצח של אסירים

אחרים ובצורה האכזרית ביותר, בגרזנים, מקלות, שוטים וכו'. אסירים ממלאי תפקידים עינו אסירים אחרים אפילו כאשר שום איש א.ס. לא היה נוכח.

במקרים רבים מדובר היה באנשים שאיבדו במחנה את כל בני משפחתם ואשר כתוצאה מכך הפכו נפשית לחסרי רגישות. הם הפכו אדישים כלפי סבלם של אחרים. אסירים אלה פיתחו מעין "פסיכולוגיית הווה", שכתוצאה ממנה התרכזו בחייהם בהווה, כאשר החשוב הוא "היום" ו"הרגע". העתיד איבד כל משמעות בעיניהם.

ב. בקרב ממלאי התפקידים היהודים רווחה הדעה, שבלאו הכי הכול אבוד וכי לאף יהודי אין סיכוי לצאת מאושוויץ בחיים. על בסיס הנחה זו של גורל בלתי-ניתן-לשינוי, התפתחה ההכרה כי אין צורך להתחשב באחרים, במציאות שבה לא קיים יום המחר.

ג. אסירים שבשום אופן לא רצו להידמות באופיים לפושעים הגרמנים, אך התנהגו באכזריות כלפי האסירים ברגע שגרמני כלשהו עבר לידם מאחר שהעריכו כי זה מה שמצופה מהם. אסירים אלה ניצלו לרוב את יתרונותיהם ומעמדם כדי לסייע לאסירים אחרים. כאשר לא נשקפה סכנה מבחוך, השתדלו להקל על אחיהם האסירים ככל האפשר. בקבוצה זו בולטים האסירים הפוליטים, לרוב פעילים קומוניסטים, אשר השתלטו בהדרגה על התפקידים הטובים בדחקם את הפושעים הפליליים מתפקידים אלו.

ד. אסירים בעלי תפקידים, שנחרטו בזיכרון הניצולים באור חיובי, מאחר שלא עשו כלל שימוש באלימות ואף ניצלו את תפקידם כדי לעזור ולגייס כוחות לחבלה במערכי הייצור התעשייתי של המחנה. משמעותית ביותר, אף אם תמוהה, היא העובדה שממלאי התפקידים החיוביים, ה"טובים", יכלו להמשיך בתפקידם בלא כל בעיות. משלב מסוים מתבלטת קבוצת האסירים "ממלאי התפקידים" כקבוצה סגורה, בעלת זכויות יתר, הרואה עצמה כ"אליטה" של המחנה ועושה הכול כדי לבצר את מעמדה. אסירים אלה זוכים ביתרונות משמעותיים ובהקלות רבות: הם מקבלים אוכל טוב יותר ובכמות רבה יותר, הם פטורים מעבודות הכפייה, הם עומדים במסדר בנפרד, יש להם עוזרים אישיים, הם חופשיים מהגבלות שונות המוטלות על כל האסירים, רשאים לבקר בחלקים שונים של המחנה ופטורים מהתפרצויות הזעם של אנשי הא.ס.

חלק מבעלי התפקידים סבלו מסינדרום הידוע היטב בפסיכולוגיה בשם "הזדהות עם המשעבדים והמדכאים". אויגן קוגון, אסיר לשעבר בבוכנוואלד, דיבר על יחסי אוהב-אויב:

הטיפוסים המנוגדים מפתחים דמיון בצורת חשיבתם הפרימיטיבית, בתחושות, בהתנהגות, בגינונים החיצוניים, בטון הדיבור, בשחיתות...

עתיד שלאחר המחנה – דבר זה היה מחוץ לכל דמיון ואשליה. אבל אם קיבלת את חיי מחנה הריכוז כבסיס חיים – או אז היה האסיר בעל התפקיד הבכיר מתפתה להידמות לסגנון ולשיטות של הבעלים. כאשר רכשת את חסדם, יכולת לזכות במנעמים שונים, שעזרו להשכיח במעט את המצב העגום. (בתוך: Hermann (Langbein, *Menschen in Auschwitz*, Wien, 1972, pp., 93, 170

קבוצת האסירים בעלי התפקידים הרבתה לעסוק בהבטחת עוצמתה ובשמירת הפריבילגיות שלה, בכל דרך אפשרית ובכל מחיר. פרימו לוי כתב כי "המבנה החברתי במחנה מבוסס על כך שהמועדפים ובעלי זכויות היתר מדכאים את אלה שאין להם זכויות כאלה". ואילו ברוננו בטלהיים כותב, כי "הפחד מפני שקיעה אל תהום השכבות התת אנושיות" היה "הגורם המדרבן את בעלי התפקידים לנהל מלחמת 'מעמדות' נגד השכבות הירודות".

במקרים יוצאי דופן הפך התפקיד המבוקש למושא של "קריירה" של ממש. קו הגבול שבין מצבם הריאלי של בעלי התפקידים, דהיינו – היותם אסירים, לבין עוצמתם המוקנית, היה דק ביותר. אנשים אלה שכחו לעתים קרובות מי הם בדיוק. הגבולות שבין הפושעים לבין הקורבנות נרמסו על-ידי אותו "ממשל עצמי" של האסירים, שהיה נוח מאוד לגרמנים, במונעו עימות ישיר בין קהילת האסירים לבין אויביהם האמיתיים ובכווננו את הקונפליקט אל עבר אסירים אלה. בדרך זו ניצלו הגרמנים בצורה צינית חלק מקורבנותיהם, בהופכם אותם לנושאי תפקידים מרושעים, בה בשעה שהפושעים האמיתיים במחנה יכלו לרחוץ בניקיון כפיהם בתום לב, זאת, אף שהם עצמם היו אלה שמאחורי הקלעים טיפחו את מגמת האלימות עד לדרגתה הגבוהה ביותר ונתנו לה לגיטימציה.

איש מבעלי התפקידים הללו לא קיבל כתב ערבויות לגבי העתיד. כאשר תם זמנו, הוא מסולק מתפקידו, חוזר להיות קורבן לאלימות והשפלה, ואסיר אחר ממלא את מקומו.

להיסטוריון אין בהכרח את כל התשובות לבעיות שמעלה תופעת האסירים בעלי התפקידים במחנות:

-מה מניע את האדם להתאים את עצמו לפושע, בכל התחומים: הדמות, האישיות, הזדון, הרשעות?

-כיצד אפשר להסביר את האכזריות של אסיר אחד כנגד חברו?

-באילו שיטות, ישירות ועקיפות, השתמשו הגרמנים כדי להניע את האסירים לשתף עמם פעולה?

-האם סובלים האסירים בעלי התפקידים, אשר השתמשו באלימות כנגד אסירים אחרים, מרגשי אשמה או מנקיפות מצפון?

-איך מסבירים ניצולים אלה כיום את מעשיהם?
-אילו תופעות לוואי משאירה האלימות כנגד אסירים אחרים בנשמתו של האסיר בעל התפקיד? האם יש ביכולתו כלל להשתחרר מעבר זה?
באושויץ הפכה אידיאולוגיית הכוח והאלימות למציאות שלא תתואר. כוח זה רמס ושבר את כל הכללים הישנים. הגרמנים ניסו ביודעין ובכל הכוח ליצור "כפילים" לעצמם, כפי שניצולת אושוויץ, אולגה לנגייל, כותבת:
הפשע הגדול ביותר שביצעו הגרמנים כלפי האסירים היה, אולי, לא השמדתם בתאי הגזים – כי אם שאיפתם, שצלחה לעתים - להופכם ליצורים הדומים לתמונת עצמם, ליצורים רעים כמותם.

מקור: בשביל הזיכרון, 37, עמ' 19-23, 2000.